

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Проблема зла у філософії Григорія Сковороди»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальність: 033 Філософія

Рихальська Владислава Вадимівна

Керівник: Пастушенко Людмила Андріївна,

кандидат філософських наук, доцент

Рецензент

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2023 р.

Київ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С.3-6
Розділ I. ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	С.7-21
1.1. Життя і філософія Г. Сковороди: досвід зустрічі зі злом.....	С.7-14
1.2. Антиномічність мислення Г. Сковороди.....	С.14-20
Висновки до 1 розділу.....	С.20-21
Розділ II. ОСЯГНЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЗЛА У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....	С.22-48
2.1. Г. Сковорода про шляхи досягнення людиною щастя і уникнення зла.....	С.22-30
2.2. Метафізичний дуалізм у філософії Г. Сковороди.....	С.30-39
2.3. Серце людини як арена боротьби добра зі злом.....	С.40-44
2.4. Етика Сковороди – наука свободи від зла.....	С.44-47
Висновки до 2 розділу.....	С.47-48
ВИСНОВКИ.....	С.49-50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С.51-54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В українській філософській культурі знайдемо досить багато непересічних постатей, філософія яких допомагає вистояти у важку годину, не втратити своєї національної ідентичності. Один з таких геніїв є український філософ Григорій Савович Сковорода. Сам Г. Сковорода розумів свою філософію як уміння людини жити в гармонії з природою, власною совістю й у Бозі. У центрі філософського світогляду філософії Сковороди стоїть питання самопізнання людини, яке стає джерелом її саморозвитку, піднесення її природних задатків і нахилів, формування її духовного світу. Актуальною й до сьогодні залишається його вчення про три світи й дві натури людини.

Попри те, що до самої постаті Г. Сковороди та його філософського доробку вже два сторіччя прикута увага дослідників, і існує безліч різноманітних рецепцій його особистості та творчості, ще й досі залишається низька питань, або не до кінця розкритих, або недостатньо висвітлених. Серед них – філософське осмислення проблеми природи зла у творчості Г. Сковороди. Ця тема залишилася, на жаль, на маргінесі історії численних інтерпретацій довкола постаті українського філософа. Водночас, на нашу думку, звернення до цієї тематики не лише уможливорює краще зрозуміти особливості індивідуального світогляду Сковороди, а й надає змогу поглянути на його філософсько-антропологічний, етичний та богословський доробок з нової, відмінної площини.

У реаліях теперішньої війни осмислення проблематики зла набуває особливої актуальності, відтак гуманістична думка такої постаті як Григорій Сковорода допоможе визначити шляхи піднесення духовної культури нації.

Стан наукової розробки теми. Життя і творчий доробок Григорія Сковороди стає предметом вивчення філософів, літературознавців, істориків, богословів, педагогів тощо починаючи від другої пол. XIX ст. і продовжується донині. Існує ціла галузь – сквородинознавство, яка присвячена дослідженням релігійно-філософської, духовної та літературної спадщини видатного

мислителя України. Думки науковців про характер творчості Г. Сковороди часто розходяться у підходах. Зокрема, низка дослідників вважали його містиком (В. Ерн, Д. Чижевський, П. Кретов), до лав прибічників раціоналізму Сковороду прилічував О. Єфіменко, філософсько-релігійне вчення як еклектичне вважав Ф. Кудринський, філософію з позицій символізму розглядали Д. Чижевський та А. Товкачевський тощо. Про самотню творчість Г. Сковороди стверджували у своїх роботах Д. Багалій, В. Ерн, М. Зеров, О. Потебня, О. Лосєв, М. Сумцов, П. Тичина, Т. Шевченко, М. Хвильовий тощо. Перелік інтерпретаційних підходів, праць, різноманітних рецепцій вражає своєю майже нескінченністю. Водночас лише декілька дослідників (зокрема, М. Попович, Л. Ушкалов, В. Ерн) звертались до філософії Сковороди з наміанннм прояснити досить заплутане, проте вкрай важливе питання розуміння українським філософом проблематики зла. Звідси, недостатній рівень вивчення даної проблеми і зумовлює звернення у нашій роботі до всебічного та цілісного її розгляду.

Об’єкт дослідження – філософські погляди Григорія Сковороди.

Предмет дослідження – проблематика зла у філософії Г. Сковороди.

Мета роботи: всебічно проаналізувати концепт зла у творчості Григорія Сковороди.

Виходячи з мети дослідження, було сформовано наступні завдання:

- проаналізувати філософські погляди Григорія Сковороди та дослідити його життя й творчість як втілений досвід уникнення зла;
- розкрити особливості антиномічності мислення Г. Сковороди;
- з’ясувати розуміння Г. Сковородою поняття метафізичного зла;
- відтворити специфіку осмислення українським філософом проблематики зла у філософсько-антропологічній площині;
- окреслити зміст етики Г. Сковороди як науки свободи від зла.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Робота передбачає логічно пов'язану між собою таку послідовність:

У розділі I *«Джерела формування концепту зла у творчості Г. Сковороди»* досліджено життя і поезія Григорія Сковороди як досвід уникнення зла та вивчено та проаналізовано антиномічність мислення Г. Сковороди.

У розділі II *«Осягнення проблематики зла у філософії Г. Сковороди»* висвітлено філософія Сковороди як шлях очищення від зла, досліджено метафізичне зло в розумінні Г. Сковороди, розглянуто шляхи подолання злої людини за Г. Сковородою, відтворено його концепт серця та етичне вчення крізь призму проблематики боротьба добра і зла.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дослідження проведено на таких методологічних підходах як системний, культурологічний та біографічний. Використовувались наступні методи історико-філософського аналізу: системності, цілісності, принцип логічності, об'єктивності, доказовості, ідейної та конфесійної незаангажованості. В дослідженні застосовано текстологічний метод при аналізі першоджерел. Історичний метод надав можливість простежити чинники та джерела формування філософських джерел Сковороди. Застосування контекстуального метода допомогло визначити філософські концепти мислителя щодо проблематики зла.

Джерельна база дослідження. При вивченні та дослідженні філософських творів Г. Сковороди використано насамперед першоджерела, праці філософа: «Алфавіт світу», «Ікона Алкавіадська», «Діалог. Ім'я йому — Потоп зміїний», «Наркіс. Пізнай себе», «Жінка Лотова», «Сад божественних пісень» «Асхань», Боротьба архістратиґа Михаїла з Сатаною про це: легко бути добрим».

При вивченні контексту формування та особливостей філософського світогляду Сковороди автор звертався до праць Д. Чижевського, Л. Ушкалова, В. Ерна, М. Поповича, Н. Путіловської, Н. Дічек та ін.

З метою відтворення філософських ідей Гр. Сковороди автором приділено увагу дослідженням Д. Багалія, Т. Білич, А. Єрмоленко, Ю. Вільчинського, Г. Васянович, О. Тімченко, Л. Харченко, В. Кременя, Г. Калантаєвської, М. Рик, О. Сук та ін.

Задля з'ясування розуміння Сковородою концепту зла автор звертався до праць Л. Ушкалова, М. Поповича, В. Малахова, В. Ерна та ін.

РОЗДІЛ 1.

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

1.1. Життя і філософія Гр. Сковороди: досвід зустрічі зі злом

Розуміння філософських джерел Г. Сковороди неможливе без звернення до його біографії. Адже його життя – рідкісний приклад гармонійності його філософських принципів та особистої життєвої поведінки (Неудачина, 2019, с. 5). Філософія Сковороди охоплює усі сфери життя, а його життя є результатом та втіленням його філософських принципів. Таким чином, творчість Григорія Сковороди варто розглядати в контексті його життєвого шляху, оскільки для нього життя і філософія були невіддільні одне від одного і тісно перепліталися.

Протягом багатьох поколінь українці сприймають Г. Сковороду як філософа-аскета, мандрівника, який у практичному, життєвому досвіді втілював у власній особі ідеал мудреця, що вчив свій народ бути щасливим (Путіловська, 2017, с. 65). Родом з незаможної козацької родини, з села на Полтавщині, Григорій навчався спочатку в дяка, потім втілював свою мрію та вступив до Києво-Могилянської академії. З дитинства виявляв безліч талантів: мав неабиякий хист до мов та наук, грав на кількох музичних інструментах, володів прекрасним голосом і слухом. Г. Сковорода невпинно вчився, займався самоосвітою упродовж свого життя. Напевне, ця здатність, а саме спрага до нового, неспинний пошук істини, робота над власним самовдосконаленням і привели Григорія Сковороду до того рівня духовного розвитку, якого він досягнув. Здобуваючи освіту і в Україні, в Києво-Могилянській академії, і за кордоном, він власними зусиллями здобуває статус шанованого в суспільстві високоосвіченого інтелектуала. Недарма його друг, а потім найкращий біограф М. Ковалинський характеризував Г. Сковороду як особистість з «усебічними й ґрунтовними знаннями».

Не можна обминути стрижневий для формування світогляду Г. Сковороди релігійний чинник його світорозуміння. Осердям релігійних інтуїцій мислителя утворює його оригінальний погляд на Біблію, її значення в житті соціуму тих часів та тлумачення. І знову ж таки, це джерело творчого натхнення Сковороди нерозривно пов'язане із його безпосереднім життєвим досвідом. Як зауважує відомий сучасний український філософ М. Попович, для Г. Сковороди Біблія була універсальним культурним фондом, узятим із сюжетно-образної системи повсякденності (Попович, 2012, с. 607). Сам Григорій Сковорода вважав Біблію або словами самого мислителя як «богодишущою книгою», хоча і не як загальний всесвіт, як «мірик» (Дічек, 2022, с. 2), однак як окремий, функціонуючий за власними законами цілісний світ.

Можна цілком погодитись із твердженням видатного дослідника творчості Г. Сковороди Леоніда Ушкалова про практичний вимір його філософії (Ушкалов, 2017, с. 211). Адже, Г. Сковорода неодноразово доводив у своїх творах думку про те, що «плодом», отже, очікуваним результатом усіх наук і мистецтв має бути «належна практика». Леонід Ушкалов зазначає, що для Г. Сковороди взагалі органічним є синтез теології й філософії, оскільки богослов'я й філософія означають для нього загальну науку про щастя людини, якої можуть навчити тільки християнські учителі. Г. Сковороду називали «філософом-богословом», тому що в його творах «богослов'я» зрослося з філософією у своєрідну мудрість, як стверджує дослідник В. Білий, яка властива тільки Григорію Сковороді. Д. Оляничин називає його «філософом-теософом», В. Зеньковський – «вільним церковним мислителем», а М. Ковалинський – й «духовним богошанувальником». Д. Чижевський також зазначає, що погляди Сковороди на мікрокосмос забарвлені натурфілософічно в протилежність до відповідної науки на Заході. Отже, резюмує Л. Ушкалов, відповідно до сповідуваною Сковородою християнською доктриною, істинним джерелом його філософії стає православна віра (Ушкалов, 2004, с. 171).

Сучасний український дослідник Єрмоленко А. вказує на те, що Г. Сковорода не підводить філософію до життя, а життя підносить до філософії. Філософія і є його життям, зауважив красномовно Д. Багалій, відзначивши у Григорія Сковороди повний зв'язок між поглядами та життям – «учив як жив» (Багалій, 1992, с. 3). Григорій Сковорода вчив на власному прикладі тому, що дійсне щастя людини полягає в гармонійному поєднанні духовних вимог людини, і того, що служить загальним інтересам. Це практика навчання й практика життя, практика мандрувань та практика спілкування (Єрмоленко, 2022, с. 9).

Російський філософ початку ХХ ст. Володимир Ерн зазначав, що життя Г. Сковороди надає можливість для розуміння його філософії. Водночас філософія Г. Сковороди оригінальна, глибока, цілісна та витлумачує його життя. Доволі слушною є його думка про те, що без вивчення життя Г. Сковороди є неможливим зрозуміти його філософію та надати їй оцінку (Ерн, 1912, с. 65).

Російський дослідник один із перших висловив ту думку, що філософія Гр. Сковороди постала оприявненням його екзистенційного, містичного досвіду. Можна твердити, що написані Сковородою філософські твори не здатні розкрити сповна його особистісний світ, адже особистість українського мислителя вивищується над його філософією. Задля увиразнення цілісності та безпосередності душевного життя філософа варто залучати до аналізу не лише його філософські твори, а й його поетичний, містичний досвід.

В. Ерн висвітлює питання рисам душевного складу філософа через його поетичну творчість. Задля цього дослідник аналізує поетичний збірник «Сад божественних пісень», вказуючи, що раніше його не аналізували в якості характеристики психологічного портрету Г. Сковороди, виокремлення основних інтуїцій його особистісного світовідчуття і світорозуміння. Багато віршів зі збірника точно вказують на місце та час написання. Тридцять віршів збірки правдиві та величні, відкривають душу, сповнену волі та пристрасті хаотичному

сум'яттю. Чуємо майже заклинання: «Геть ти нудьга! Геть ти мука з димом, чадом».

Це не проста нудьга відома як швидкоплинний настрій. Вона глибоко проникла в Сковороду, і її можна вважати однією із рис його характеру. Нудьга завжди з ним, вона з дитинства гризе його душу, Г. Сковорода безсилий боротися з нею.

Щілини в душі Сковорода пропускають дихання пекла, яке не дозволяє вибратися на твердий ґрунт. «Подібне пізнається подібним». Сковорода, маючи хаос у душі, спроможний добре осягнути хаос людського життя. Спостерігаємо його світовідчуття як глибоко песимістичне, яка співзвучна загальній світовій кризі. Сковороду жахає кількість зла у світі. Григорій Сковорода через хаос і розлад своєї душі відчуває світовий розлад. Хаос розладу обпікає філософа як пекельне полум'я. Сковорода вводить образ «Того, Хто в горах роздирає проходи джерелам», який зможе надати внутрішнім мукам вийти назовні, дати душі спокій.

Пошук спокою тут зводиться у метафізичний принцип людського життя: кораблі розтинають море, війська беруть міста – це все у пошуках небесного спокою. Відчуваючи з усіх боків хвилі хаотичної волі, Сковорода пристрасно шукає каменю, берега, пристані. «Човен мій бурі вихор хитає, Нудьга, яка є ніби печія волі, що поглинає те, що не може волю наситити та задовольнити, хаотична засмученість духу, запекла скам'янілість серця», – все це ознаки хворобливого стану. Це мертвість, що сковує життєві сили духовного організму. Сковорода рветься з цієї мертвоти, й перший порив полягає у її усвідомленні. Він відчувається мертвим і ніби лежить у труні.

У Землі свої Голгофи, які перебувають у таємному співзвуччі з євангельською, Небесною Голгофою, але не зливаються з нею, утворюючи самостійний містичний факт у духовному житті людства. Голгофа, яку захотів

Дух Сковороди надзвичайно вірний собі, своїй природі, й ця вірність, рятуючи його, намічає своєрідний вихід із його душевного розладу.

Стихійно-природне, пройшовши через внутрішню Голгофу, перетворюється на благодатно-природне. Душевні грози та бурі, проносячись і кінчаючись, відкривають у душі Сковороди тишу та блакить:

Прошли хмари. Радісна дуга сяє.

Прошла вся туга. Світло наше сяє.

Хаос гармонізується. Нестримна воля, напружуючись і збираючись, підносить і звільняє.

Тепер можна відповісти на запитання: «Де душа Сковороди»? Відповідь очевидна – душа його у боротьбі. Йому потрібно було до кінця відчути та усвідомити свій хаос. Його душа, як «африканський олень», наковталася отруйних і ненасичувальних вражень життя, і йому треба було, щоб його воля, звернувшись до швидкого оленя Біблії, помчала до лікувальних гірських джерел божественної Мудрості (Ерн, 1912, с. 68–84).

Аналізуючи і бібліографічні дослідження, можна відзначити, що автори академічних трудів про Сковороду переважно вибирають або біографічний підхід (аналізують події життя), або філософсько-аналітичний (вивчають творчий доробок). У дослідників життя українського філософа більше можливості обґрунтовувати свої висновки історичними джерелами, дослідникам творчої спадщини важче тлумачити через велику відстань у часі – Сковорода писав тексти для вузького кола добре знайомих йому людей, які призначались для розуміння сучасниками. Дослідник В.Чернишов пропонує досить ефективний метод вирішення проблеми комплексного дослідження фактів духовної біографії філософа та його філософської діяльності (Чернишов, 2018, с. 65). Пропонований підхід передбачає аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, беручи до уваги події його життя, таким чином окреслюючи віхи біографії через творчу доробку. Дослідник ставить задачу визначити зв'язок між філософською

діяльністю Сковороди та ключовими фактами його біографії. Для цього потрібно дослідити, які зміни відбувалися в житті Сковороди та знайти відбиття таких змін у текстах його трудів.

Сам український філософ вважав відліком свого духовного життя містичний сон-видіння у с. Каврай (листопад 1758 року, у ніч з 23 на 24). Про цю подію збереглися свідчення самого філософа та його друга та біографа Ковалинського. Ця містична подія відбулася у час світоглядних та життєвих пошуків Сковороди: напередодні його виповнилося 36 років, він відчуває глибинне збентеження, яке породжене марними пошуками свого призначення в житті. Студент омріяної Києво-Могилянської академії, півчий в Петербурзі (придворна капела), вчитель в Переяславському колегіумі, домашній учитель – і все ж таки у Сковороди немає відчуття, що це те, чим він хотів займатися (Чернишов, 2018, с. 65).

На думку Л. Ушкалова, Г. Сковорода сприйняв ковраївську візію як певне духовне видіння, Боже послання-одкровення, що було оцінено філософом як Боже об'явлення-пересторога, звернене особисто до нього (Ушкалов, 2011, с. 46).

Сковорода у своєму сні розглядає «различнии охоти житія человеческого». Охоти – типи життя: придворне життя; життя, властиве обивателю та життя священника. Жоден з цих типів Сковороді не припав до душі. Це сновидіння визиває у Сковороди почуття страху, змішаного з відчуття духовної насолоди. Григорій Сковорода усвідомлює, що він не може обрати між «охоти житія», це лише приманки, за допомогою яких ловлять людей, лише принадами, приманками, якими «світ» хапає людей, збиваючи їх на манівці, відвертаючи від істинної мети. Сковорода тепер точно знає, чого робити не хоче й не буде. Можливо, що саме після цього сну, український філософ вперше відчуває «побужденієм духа». Усі наступні події життя Григорій Сковорода намагається узгоджувати з внутрішньою спонукою духа. Деякі дослідники вважають, що саме в цей період засвоїв життєві звички, яких він дотримувався впродовж усього життя (Чернишов, 2018, с. 66).

У видінні Сковорода побачив фантазмагоричні візії «злостивого світу», що можна узагальнити як «злу натуру» людського всесвіту. У сні перед Сковородою постала візія «зла», що справляє свої священнодійства, літургію навпаки, літургію «плотяного світу», яка перетворюється на людожерство. Як показує Д. Ушкалов, у видінні Гр. Сковороди відображено світ зла, світ оманливої зовнішності, що затьмарює та маскує своїми «бовванами» істинне буття у Бозі. Зображено священнодійства – злі дії, що відволікають від безпосереднього бачення, умогляду Бога. Світ зла, уособлений анти-трійцею парсунів світу, плоті і диявола, заступає Пресвяту Трійцю (Ушкалов, 2011, с. 50). Варто зазначити, що Сковорода споглядає картину метафізичного і практичного зла не просто розумом, а й наявно та цілісно усім своїм єством, і, безпосередньо, органами чуття, описуючи той факт, що від смороду побаченого його душа здригнулась.

Проте вінцем естетико-поетичного періоду самопізнання стали дві події 1770 року, що остаточно перемінили погляди й саме життя Григорія Сковороди. Перебуваючи в Києві, Сковорода раптово відчув глибоке внутрішнє занепокоєння, спонукаюче його поїхати з Києва. Його намагалися вмовити не їхати, але Сковорода на день другий покидає місто. В Охтирці, куди він приїхав, Григорій Сковорода отримує звістку, що в Києві почалася моровиця. Після цієї звістки Сковорода остаточно впевнився в існуванні Божественного промислу.

В Охтирці відбулась ще одна містична подія біографії Сковороди, яку філософ вважав третім знаменням. Йдеться про стан містичного екстазу, який пережив Григорій Сковорода: «Весь мір изчез предо мною; одно чувствіє любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существование мое.... Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновение Духу Божію». В цьому містичному переживанні український філософ побачив Божий відгук своїм блуканням і прагненням. Для Сковороди період пошуку себе скінчився, він віднаходить самого себе в Богові. Віднині він житиме життям мандрівного проповідника, а головною книгою стане Біблія.

Г. Сковорода на прикладі власного життя пропонує взірць варіанту буття людини. Філософ не просто повчає про несуттєвість всього «зовнішнього» на противагу «внутрішньому» – творчо-духовному, але у своєму бутті звільняється від усіх ознак світського життя, з його поклонінням багатству та духовної немічності (Кремень, 2012, с. 20).

Отже, можна визначити розглянуті події як факти духовної біографії Григорія Сковороди, кожна з яких відбиває певну віху духовного життя філософа, які знайшли відображення у творчості українського мислителя. Його життя наповнене гострою внутрішньою духовною боротьбою – це постійний болісний пошук заспокоєння і внутрішньої свободи, пошук особливої внутрішньої зосередженості, внутрішнього самовизначення. Водночас, ця внутрішня боротьба, що яскраво відображають його містичний і поетичний досвіди, забарвлена релігійно-есхатологічно – як духовне протистояння, «брань» між добром і злом, Богом і дияволом. Таким чином його життєвий шлях, що нерозривний із його філософією, є пошуком шляхів уникнення зла, втечі від «злого», плотського, неістинного світу речей з метою віднайдення власного смислу у Божому світі.

1.2. Антиномічність мислення Г. Сковороди

Відомий український філософ М. Попович відзначає, що не так багато в історії є мислителів, спадщина яких тлумачилась би так по-різному, як спадщина Сковороди. Автор ставить собі питання, чому виникають такі розбіжності в розумінні доробку поета і філософа. Щоб відповісти на питання, слід розглянути творчу спадщину Григорія Сковороди в безпосередньому культурному контексті його життєдіяльності та визначити, до якого типу культури належав Сковорода.

Г. Сковорода походив з демократичних верст населення Гетьманщини, рід його знаходився на межі між посполитими та рядовим козацтвом.

Достеменно можна стверджувати, що Григорій Сковорода належав до суспільного середовища, яке відзначалося здатністю самостійно налагоджувати свою долю та примати рішення. У козаків утворювалася інша психологія. За часів Речі Посполитої козацтво здобувало собі статус шляхетства, бо реально було військовою опорою. Києво-Могилянська академія, українські колегіуми, осередок козацької старшини – ось культурне середовище Сковороди, самобутнього представника староукраїнської культури. Ця культура опиралася на церковну освіту та церковне виховання. Новочасні зміни застарілої системи освіти відбувалися консервативно, шляхом заміни окремих частин (Попович, 2003, с. 91).

М. Попович відзначає, що ознаки світогляду філософа як селянського просвітництва та прояви раннього Модерну мають сенс. У добу раннього Модерну апокаліптичні настрої замінюються питанням особистісного становлення, проблема волі й відповідальності втрачає вигляд всезагального, колективного очікування Страшного суду та набуває персонального характеру. Ці умонастрої епохи виражені також у світорозумінні Г. Сковороди. Але духовні прагнення Сковороди – це важкий пошук внутрішньої свободи. Філософ врешті знаходить психічну рівновагу, але це загальний фон філософської культури, що зростала з церковних основ. Інший зародок духовного сум'яття Г. Сковороди – вічність, образ якої найповніше передавала антична філософія, і в рецепції Сковороди синтетично та гармонійно був доповнений християнськими смислами. Зокрема, нотатки «Про вічність» Г. Сковороди починаються темою прихованого смислу християнського обряду євхаристії (тіло й плоть Христа в образі вина та хліба), а далі їх продовжують висловлювання в суто філософському ключі. Сковорода звертається до образу-тіні символіки Платона (тінь дерева просторова та протяжна, однак це не дерево). Філософ вибирає інший образ – дзеркальний відбиток у дзеркалах, та задає питання: Як виокремити справжнє Я серед образів-відображень? Що є таке взагалі справжній предмет? Кант значно пізніше назве це річчю-в-собі.

Сковорода бачить у віддзеркалюванні не руйнацію «справжнього Я», а доказ його існування, і через безконечність віддзеркалень людині відкривається вічність (Попович, 2003, с. 97).

Наступне питання українського філософа має суспільно-політичний вимір. Це питання про свободу в її метафізичному смислі (свобода волі), так і в її морально-правовому і соціальному вимірі. Основне питання своєї життєвої філософії Григорій Сковорода формулює саме як питання свободи. Протистояння волі й вольності-свободи є для Сковороди проблемою, що потребувала виснажливих роздумів.

Можна констатувати, що філософія Сковороди відображає розуміння ним антиномічності і парадоксальності основних інтелектуальних проблем, в які втілювались його постійна метафізична тривога і стурбованість, його смертне томління. А проблеми, які він бачить, мусить розв'язати для себе він сам. І кожна людина - сама для себе, якщо вона хоче бути «мужем совершенным». Звідси така дивовижна задача, поставлена філософом – кожному вірянину самому пережити народження, смерть і воскресіння Христа. Насамперед, Сковорода прагне до єднання духу людського з небесним (як ідеальний, духовний початок). Ранній вірш змальовує ці умонастрої Сковороди:

Душа наша телесным не может довольна быть;

Она только небесным горит скуку насытить.

Как поток к морю скор, так сталь к магниту прядет,

Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет... (Сковорода, 1991, с. 35)

При вирішенні зазначених філософських проблем Сковорода користується методом Сократа (кожній тезі протиставлена антитеза), для розгляду протилежної єдності, полярності явищ — «свет во тьме», «ложь в истине», «мір гибнет й не гибнет». Такій підхід визначає по суті відношення людини до самої

себе. Відоме «пізнай самого себе» Сократа у філософії Сковороди реалізується як прояв духовної гармонії, духовна свобода, де розум, дух постійно долають пристрасті «ворожі духу» (Вощенко, 2022, с. 16).

Відомий український дослідник спадщини Сковороди Дмитро Чижевський визначає особливості філософії Г. Сковороди крізь ключове поняття антитетики як відкриття протилежних означень у всякому дійсному бутті. Сковорода є представником діалектичного мислення, якому притаманне розділення єдності на множинність, зведення множинності до єдиного, і явлення про ціле як єдино-роздільної множинності. При цьому ціле постає як єдність протилежностей. Антитези утворюють усе у світі, складаючи у єдність.

Вчений розглядає філософію Сковороди в загальноісторичному контексті розвитку антитетичного мислення, віхами якого стали античний платонізм, неоплатонізм, патристика, середньовічна та новочасна містика. (Чижевський, 2004, с. 12). Намагаючись виявити засадничі принципи філософії Сковороди, вчений шукає не так впливи європейських філософів на світогляд українського філософа, як спільність їхніх позицій, близькість між поглядами Сковороди та поглядами представників різних філософських течій. Тому кожна глава розвідки Д. Чижевського про Сковороду складається із розгляду системи поглядів Г. Сковороди, а потім віднайдення паралелей із іншими філософськими ученнями. Говорячи про збіжності між філософії Сковороди та західною інтелектуальною традицією, Д. Чижевський відзначає самотність українського філософа, зумовлену його способом мислення, яке яскраво окреслює питомі риси української натури : індивідуалізм, рухливість, кордоцентричність та прагнення до свободи.

Водночас Д. Чижевський називає Сковороду «запізненим платоніком кінця XVIII віку», пов'язуючи українського мислителя з платонівською традицією, насамперед, з Філоном Олександрійським. На підставі всебічного аналізу Чижевський робить висновок, що теорія пізнання Сковороди є здебільшого філонівською. Саме Філон вперше виказав таку ідею, як оповіщення Бога в

«трьох світах» (Біблії, природі, людині), він вперше почав шукати символи при тлумаченні Святого Письма, намагаючись погодити його з грецькою філософією, і обстоював концепції «обоження» людини як мікрокосмосу (Чижевський, 2004, с. 36-42).

Сковорода також бачить місію людини в її «обоженні», тобто головним її етичним завданням є буде спроба дорівнятися Богу, бо «внутрішня людина» рівна Отцю «за силою та єством». Д. Чижевський наполягав на власне християнських джерелах антитетики Г. Сковороди. На його думку, Г. Сковорода єдиний, для кого антиномізм є постійним стилістичним засобом, і антитетику невидимої та видимої натур філософ змальовує за допомогою апофатичних термінів, якими Церква розповідає про тайну поєднання двох природ (Божої та людської) у Христі: нероздільно, нерозлучно, незмішано, неперетворено (Чижевський, 2004, с. 81).

Варто зазначити, що вчення Гр. Сковороди про дві натури – видиму (матеріальну, зовнішню) і невидиму (ідеальну, внутрішню) варто розглядати не лише виключно як складову його метафізичних поглядів, але і як певний методологічний підхід, застосований в різних галузях філософського знання (гносеології, антропології, етиці). Водночас Г. Сковорода переходить від констатування існування протиріч при поясненні світобудови до твердження, що одна із протилежних сторін антитетичної побудови є вищою, кращою, сильнішою. Тобто, ми бачимо застосування ціннісних критеріїв у діалектичному мисленні. Можна погодитися із твердженням Д. Чижевського про те, що дуалізм Г. Сковороди забарвлюється релігійно, есхатологічно. Це завжди боротьба між добром і злом, світлом і темрявою.

Властивістю філософського світогляду Г. Сковороди є відмова від претензії філософії на створення загальної картини світу, відмова від будь-яких суспільно-політичних проектів щодо критики з метою покращення сучасного йому «зовнішнього» світу. Боротьбу зі злом він переніс у сферу культури, освіти, моралі. Адже власний образ життя філософа цілком співпадав з настановами, які

Г. Сковорода сам сповідував (Путіловська, 2017, с. 66). Цілісність світу у філософії Г. Сковороди визначала його «трисонячна єдність»:

Макросвіт (Природа);

Мікросвіт (Людина);

«Світ символів чи слова» (поєднання мудрості та досвіду).

Між землею й небом є Сонце, між інтелектом і тілом є Серце, між світом і людиною – Слово. Серце, Сонце та слово продукують життя. Для цілісного буття людині необхідно пізнавати матеріальну та духовну природи, пізнавати саму себе, прагнути до життя, волі, добра (Путіловська, 2017, с. 67).

Одним з головних питань в філософській системі Григорія Сковороди є питання про Бога. Бог в системі Сковороди, на відміну від церковного, невидимий і невлоний вічний осередок всього сущого, який не має часової чи просторової характеристики, присутній у всіх та не має будь-якої міри. В філософських поглядах Сковороди матерія та Бог співіснують поряд, хоч невидиме завжди первинне, розвиток матерії задає Бог.

Вчення Г. Сковороди про «дві натури» та «три світи» розглядають як спробу філософа гармонізувати життя та відійти від хаосу. Дві натури також слугують вгамуванню світу. Концепція двонатурності повторюється не один раз в його трактатах. Невидима натура (Бог) просякає видиму та знаходиться у неї. Світ у світі являє собою вічність у тліні, життя у смерті, у неправді знаходять істину, у відчаї – надію (трактат «Ікона Алківіадська»). Філософ чітко упорядковує три світи (макрокосмос-всесвіт, мікрокосмос-людина, символічний -Біблія) та виділяє в них два єства – вічне та тлінне – фарбу та малюнок. Все мирське минає, як здирається фарба. Вічною залишається Божа сила, яка є невидимою. Г. Сковорода поділяє світ на доброта зло, це для філософа є також засобом впорядкувати світ. Сакралізація відбувається через Біблію, Бога та змія. Змій брехливий та правдивий, злий, але добрий – як бачимо, всі антиномії належать одночасно й доброму, й злому початкам. Філософ логікою розвитку

свого вчення підводить до висновку протилежності гармонії та стихії: «три світи» та «дві натури» впорядковують, гармонізують світ, залишаючи темряву, стихію як звичне, земне – профанне (Патерикіна, 2021, с. 2–3)

Отже, життя і творчість Григорія Сковороди варто розглядати як рідкісний приклад гармонії власної філософської системи з обраним ним способом життєвої поведінки. Можна визначити безпосередній зв'язок між філософською діяльністю Сковороди та ключовими фактами його біографії. Доводячи той факт, що особистість українського мислителя вивиснується над його філософією, задля увиразнення цілісності та безпосередності душевного життя філософа варто залучати до аналізу не лише його філософські твори, а й його поетичний та містичний досвід. З'ясовуючи особистісне світовідчуття і світорозуміння Г. Сковороди, що визначали стратегію його життєвої поведінки, можна твердити, що однією із інтуїцій творчості Сковороди стала ідея особистісного самовдосконалення шляхом уникнення світового зла.

Характерною особливістю філософії Г. Сковороди є антитетичний спосіб мислення, що забарвлений релігійно-есхатологічно, і переосмислюється крізь призму ціннісних категорій добра-зла.

Висновки до 1 розділу

Отже, щоб зрозуміти розбіжності в розумінні доробок поета і філософа, слід розглянути творчу спадщину Григорія Сковороди в безпосередньому культурному контексті його життєдіяльності. Визначено, до якого типу культури належав Сковорода.

Достеменно можна стверджувати, що Григорій Сковорода належав до суспільного середовища, яке відзначалося здатністю самотійно налагоджувати свою долю та примати рішення.

Життя і творчість Григорія Сковороди дослідники розглядають як рідкісний приклад гармонії власної філософської системи з обраним ним способом життєвої поведінки.

Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди здійснено, беручи до уваги події його життя, факти його життя окреслені через його творчу доробку. Визначено зв'язок між філософською діяльністю Сковороди та ключовими фактами його біографії.

Антитетика – це ключове поняття, за допомогою якого науковці визначають особливості філософії Г. Сковороди. В історії світової філософії, антитетика досить відоме поняття. Античний платонізм, містика середньовіччя та німецька містика нових часів — все це можна розглядати як етапи розвитку антитетичного мислення Григорія Сковороди.

Говорячи про збіжності між філософії Сковороди та західною інтелектуальною традицією, Д. Чижевський відзначає самотність українського філософа, зумовлену його способом мислення, яке яскраво окреслює притаманні української натурі риси : індивідуалізм, рухливість, кордоцентричність та прагнення до свободи.

РОЗДІЛ 2.

ОСЯГНЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЗЛА У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

2.1. Г. Сковорода про шляхи досягнення людиною щастя і уникнення зла

Розглянемо історичні події тих часів, щоб зрозуміти культурно-історичне тло формування філософії Григорія Сковороди.

Після скасування царицею Катериною II старої козацької автономії, козацтво, яке завжди перебувало у самому центрі політичних інтересів, опинилось поза ними. Водночас реформи дозволяють козацькій старшині набувати російське дворянство, козацтво стає дрібними землевласниками. Цей процес згубно позначилося на духовному житті нації. Національна еліта прагне за допомогою мови, обрядів, зовнішньої обставини життя, права мати кріпаків відокремитися від свого народу. В центрі уваги православної церкви не моральні цінності, а релігійні догмати та обряди – зовнішній бік християнства. Повсюдно володарюють меркантильні прагнення, але у жодному разі не вищі інтереси суспільства : письменства, науки, мистецтва (Вільчинський, 2014, с. 82).

Г. Сковорода болісно переживав духовний занепад свого часу, тому його філософські роздуми були спрямовані не на облаштування «зовнішнього світу», а на розбудову внутрішнього світу, на особистий духовний розвиток. Це можна вважати головним мотивом творчості українського філософа. В центрі уваги Сковороди стоїть людина з її проблемами, з її внутрішнім світом. Пріоритетними для його філософії є питання про природу людини і сенс її існування. Шляхи оздоровлення суспільства філософ бачив через оздоровлення духовного світу людини. Подолати зло можна через особисте внутрішнє вдосконалення. Удосконалення особистості дає особистості перемогу духу над плоттю й досягнення душевного спокою, така людина неспроможна скоювати зло для себе та інших. Досягнути цього можна, якщо людина обмежить власні

тілесні потреби та відмовиться від виключно «емпіричних», матеріальних інтересів. Здійснення ідеалу потребує живого наочного прикладу. Г. Сковорода бере на себе цю місію: живе так, як навчає, а навчає так, як живе. Широко освічений, розумний чоловік свідомо обирає долю мандрівника, хоча безліч талантів надавали можливість Г. Сковороді зайняти високе становище у суспільстві. Життя філософа потребувало відмови від будь-яких обов'язків, тому Сковорода відмовляється від життєвої суєти заради духовної свободи. Але Г. Сковорода бачив її не у відірваності від людських інтересів, а в напруженій, активній роботі розуму над продукуванням нових шляхів людського існування на основі щастя, істини та свободи (Вільчинський, 2014, с. 84).

Г. Сковорода вважав, що етичні основи вчинків істоти визначаються не людською тілесністю, а її духовним світом. Духовність повинна панувати над тілом, зумовлювати дії та вчинки людини. Людина для Сковороди є не просто тілесна людська істота, а відособлений світ – мікрокосмос. Пізнати сутність людини – це не просто дослідити її тілесне життя, а досягнути її духовну, внутрішню, природу, пізнати в людині Бога. Що означає усвідомити істинну суть людини та позбутися зла у світі. Сковорода вважав вчення про людину та її життя найважливішим з усіх наук. Власну концепцію «трьох світів» і «двох натур» він зробив основою свого вчення про людину та сенсу її життя. Люди повинні, на думку Г. Сковороди, пізнати свої здібності та виробити спосіб життя, який можна вважати природним. Поняття «плану» для Г. Сковороди було дієвим для упорядкування світу, Слово Бога є творцем того «плану», а пізнання людиною самого себе по слову Творця є її шляхом до Бога. Бог є нематеріальною основою, незмінну й вічну першопричину всього суцього, Бог для філософа то «невидима натура», то просто «натурою». Такий Бог не відповідає на людські молитви, він не може змінити одвічні закони: людина повинна розпізнати накреслене Творцем та діяти відповідно до планів. Г. Сковорода стверджує, що Природа ніколи не загине, бо ніколи ніким не

створена, вона вічна у часі, невичерпна в проявах та нескінчена в просторі (Калантаєвська, 2015, с. 64-65).

Вчення Г. Сковороди кидає виклик бездуховності суспільства, шлях самопізнання означає розрізнення позірних та справжніх цінностей життя, зречення від усього неважливого й зайвого, встановлення гармонійних стосунків.

Григорій Сковорода запевняв людей у тому, що щастя людини полягає не в багатстві чи тілесної насолоди, не в розраді власного честолюбства або марнославства. Бути щасливим – це гармонійно поєднувати те, що справджує духовні потреби людини, і те, що сприяє загальному «благополуччю». Активні за своєю природою люди мають можливість реалізувати себе в дії, виконуючи відповідне завдання або покликання, призначене їм Богом. Виконувати своє завдання незалежно від зовнішніх винагород – означає бути щасливим, а прагнути багатства, слави, або задоволення від неприємної роботи – означає бути нещасним. Вчення про споріднену працю є центральним у моральній системі Г. Сковороди. Воно виражає віру філософа у творчий потенціал людини та можливість самореалізації в цьому житті для кожного (Єрмоленко, 2023, с. 69).

Ідея Г. Сковороди про цілісність людського світобуття як запоруку досягнення щастя є змістовною домінантою його творчих здобутків. Ця ідея відбивається у його поетичних творах, філософських трактатах, байках, притчах, діалогах, листах, афоризмах тощо. Зокрема, у «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» український філософ наголошував, що справжнє щасливе життя неможливо купити, воно як «необхідна необхідність» дається як сонце та повітря задарма, людині для цього потрібно тільки опанувати закони власного щастя, розкрити для нього душу. Як це зробити, Г. Сковорода показує в байці про бабу та діда, які збудували собі хату без жодного віконця. Сонячне світло до хати вони заносили в мішку як борошно, навіть хотіли їхати світлом в інші краї. Чернець підказав їм, як зробити вікна, щоб у хаті було світло. «Шукаємо

щастя по країнах, а воно завжди з нами... воно біля нас шукає нас» (Сковорода, 2011, с. 136).

Лише від самої людини залежить, який шлях вона обере: гонитву за ефемерним щастям матеріального добробуту чи здобуття істинного, бо щастя у самої людини, треба тільки пізнати його у собі, якщо не хочеш жити у темряві. Пізнати себе цілком, здружитися із собою – це досконала мудрість, справдешнє щастя та невід’ємний світ. Треба усвідомити, що щасливим можна стати тоді, коли людина сама стає для інших людей джерелом щастя (Кабусь, 2015, с. 240).

Г. С. Сковорода зазначає, що для досягнення любого наміру існує два шляхи: один навпрямки, а другий складний – обхідцями. Короткий шлях здається привабливішим, однак «у принаді гачок заховався», він заводить людину у нещастя, може призвести до її загибелі. Шлях до досягнення цілі потребує зусиль, повсякчасної праці тіла та душі. Мислитель зауважує, що праця є найважливішим джерелом благополуччя людини, сенсом її життя, для суспільства – це пружина, яка рухається. Філософ зазначав, що для обрання вірного шляху людина має пізнати себе того, щоб вірно обрати свій шлях у житті без бід та зла. Людина має придержуватися природних законів, вивчати себе, свій народ, рід, свою землю, бо, відмовившись від призначення, яке надала природа, людина прирікає себе на душевний неспокій, «несродна» праця стає причиною людських бід і зла та нещасливого життя. Обираючи працю, не треба прицінюватися, що вона принесе – злидні чи багатство. Вона повинна бути природженою, це Боже чудо спорідненого заняття в житті.

Г. Сковорода вважав найбільшим злом ледарство, неробство, саме це призводить до занепаду моралі, стає причиною нещастя та злочинів. Мислитель зазначає, що пасивний розум, Який не має хорошого заняття, звернеться до поганого (Кабусь, 2015, с. 241)

Сковорода характеризує оточуючий світ тих, хто звернувся до поганого, до зла у своїх трактатах: «країна є виразкою прокажених», «хоровод п’яно-

навіжених», «торжище блудних», «сліпі за сліпим в безодню грядущі». Щоб подолати моральне зло, потрібні не зовнішні обставини, з внутрішні якості людини (Путіловська, 2017, с. 67).

Людина здатна пізнати Божественну мудрість для того, щоб навчитися розрізняти добро і зло, вічні й тлінні, корисні й пусті справи. Допомогти боротися із злом задля досягнення блага, розвиваючи духовні якості, вважає філософ, покликаний релігійні символи Біблії. У Біблії міститься Божественний закон, який відкриває феномен моральності у світогляді та спонукає людину етично оцінювати власні вчинки й прагнення. Моралістичне вчення про праведне чи щасливе життя становить зміст більшості творів Сковороди. Його етика тісно пов'язана з його вченням про три світи. У трактуванні природи Сковородою чуємо відгуки кількох філософських концепцій. Однак інколи Сковорода вживає подвійне тлумачення терміну «природа»: природа як сутність і природа як воля. Природа як сутність важлива для онтології, а її «вольові» аспекти – для етики. Смисловий колорит цього світу досить однозначний. Вступаючи в матеріальний світ, людина опиняється у царстві тіней, у світі плоских і похмурих фігур, сутінкове існування яких можна простежити до образу Платонової печери. Дефектність цього світу пояснюється тим, що він створений. Водночас саме цей факт (те, що світ створений, вироблений, винайдений і походить від Творця) гарантує спасіння світу.

У філософії українського мислителя Біблія є внутрішнім духовним голосом, який надає людині можливість розрізняти зло й добро, вирізняти добродійність серед оманливості світу. В ранніх творах Г. Сковороди вже зустрічається трактування Біблії, яке пізніше займе одне з визначальних місць у філософсько-релігійному вченні мислителя. Вчення про Біблію у Г. Сковороди найбільш завершальний вигляд отримало у пізніх роботах. Приміром, біблійної тематики представлені такі твори як «Жінка Лотова», «Ікона Алквіадська», та «Діалог. Назва Його: Потоп Зміїний».

Мислитель розтлумачує Святе Письмо, піддаючи критиці її дослівний зміст. Він у Біблії знаходить розбіжності, неузгодженість окремих сюжетів, моральну невідповідність персонажів Біблії. Г. Сковорода пояснює це образно-символічною природою Святого Письма. З огляду на це, у трактаті «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова» Філософ пояснює щодо пияцтва, кровозмішання, наложництва: «не барися ти на содомських цих вулицях..., на шляху грішних не стій», отже, це символи, які мають скритний прихований сенс. Григорій Сковорода у роботі «Діалог. Назва Його: Потоп Зміїний» окреслив символічний світ Біблії, він зазначає, що зібрання земних, небесних та пекельних створінь слугує для того, щоб вести думку людини у приховане поняття вічної природи. Релігійні обряди й ритуали для Сковороди є результатом духовної та культурної діяльності людини. Біблія для Г. Сковороди – основа релігійної філософії, книга про Бога як початок всього невидимого й видимого. Біблія – життєва школа християнських цінностей, в яких кожна людина може знайти власний шлях до щастя, тому що вчить самопізнанню (Рік, 2019, с. 85).

Сковорода вважав Біблію витвором людини, у якому проявлені символи й образи незримого духовного світу. Людина, вивчаючи тексти Біблії, має аналізувати їх за допомогою тлумачення біблійних символів, інакше це доведе до марновірства. Світ Біблії розкривається через алегоричне значення, а не через образи та сюжети, бо їх не можна сприймати буквально. Сковорода трактує Біблію алегорично: тобто вважає, що її буквальне значення (антропоморфний Бог і чудеса) є зовнішнім і фальшивим, а її внутрішній, символічний зміст збігається з істиною, відомою античним філософам. Мислитель чином поєднав світську науку з християнською вірою. У кожному явищі треба бачити не поверхневі прояви, а скриту внутрішню сутність. Справжня істина маскується за символами, алегоріями та метафорами, розкрити які можна шляхом аналітики та роздумів (Рік, 2019, с. 86-87).

Філософський діалог Григорія Сковороди «Наркіс, Разглагол о том: узнай себе»» сконцентрований на розвитку концепції самопізнання, що формується в концепцію про Істинну Людину. Діалог складається із двох частин: «Асхань» та «Симфонія о народе». Як зазначено вище, філософ уболівав духовний занепад того часу, тому роздуми Г. Сковороди спрямовані на особистий духовний розвиток людини (Тарасова, 2022, с. 21).

Одним із головних персонажів «Наркіса» є Давид – старосєврейський пророк, мудрець, музикант, творець псалмів. У Сковороди постать Давида стає символом духовного перетворення, оскільки пророк обрав Закон Божий своїм життєвим шляхом. Г. Сковорода доносив свої думки щодо обрання істинності ідей Біблії як Шляху до Спасіння та вибору у самопізнанні (Тарасова, 2022, с. 23).

Наркісов образ в діалозі призиває: «Узнай себе!», Г. Сковорода звертається до цього образу, щоб показати різницю між самолюбством і істинною любов'ю до власного «Я», що розглядається як пізнання самого себе. Пізнати себе – це полюбити себе. Філософ хоче показати, що можна любити себе не заради самозакоханості, вона не має спільного із самолюбством, а протиставляється йому. Ця любов заснована на любові до «я» ближнього, любові до ближнього. Я себе люблю, щоб полюбити свого ближнього, оскільки повинен любити ближнього свого так, як я люблю самого себе. Сковорода вважає шлях само досконалості шляхом цілковитої перемоги духу, позбавлення зла та здобуття душевного спокою (Харченко, 2019, с. 8-9).

За милуванням собою криється глибокий сенс, Наркіс пізнає самого себе, тобто, вважає Г. Сковорода, це спроба героя віднайти себе, знайти своє місце у світі. Коли людина пізнає себе самого, вона здатна пізнати загальнолюдське. Гр. Сковорода закликає випробувати себе та влюбитися у себе: «Каково можна влюбитися в невідоме?» Те, що не належить, завжди буде примарним, як голос Ехо. Тому образ Наркіса, який є голосом природи, розділяється на видиме та невидиме. Внутрішнє та зовнішнє в людині для філософа ніби знаменують двох

осіб, хибну, тобто видиму, й істинну, тобто невидиму. Г. Сковорода стверджує, що сонячне серце, це те істинне людини, що ховається за буденністю. Справжня людина, подібно до сонця, випромінює світло, його треба лише роздивитися, побачити крізь блиск зовнішніх прикрас (Харченко, 2020, с. 55-59).

Г. Сковорода окреслював головну справу Бога – Боже Провидіння стосовно людини. Філософ писав, що важливішою справою є безпутну душу людську одухотворити Духом заповідей своїх. Кожна людина складається з двох начал, які протистоять і борються одна з одною: одна небесна, інша низька; одна вічна, а інша тлінна – тобто, одна зла, інша добра. Тому в кожній людині є два демони або ангели, тобто посланці та послы своїх царів: добрий ангел і злий ангел, охоронець і руйнівник, один мирний, інший бунтівний, один з них ангел світло, інший – ангел темряви. Сковорода виразно говорить про боротьбу двох начал: добра і зла, світла і темряви. Філософ пояснює, що щастя подібне до «сонячного світла: відкрий йому лише вхід у свою душу». Однак, коли воно «штовхає вашу стіну», шукаючи цей вхід, але не знаходячи його, тому що часто «ваше серце темне», коли «темрява заповнює безодню». Г. Сковорода доказував, що людина здатна розвивати себе, як у сфері зла, так і у сфері добра. Людина здатна стати людським Богом та в цієї якості бути людським янголом. Але людина здатна бути людським звіром, виражаючи своїм життям зле начало, бо всередині людини є все. Саме тому вона повинна цілющою водою віри змити з себе багновище зла, нищості й підлості й так набути істинної людяності та мудрості (Васянович, 2022, с. 30).

Важливо відзначити, що Г. Сковорода пов'язував щасливе життя без зла з душевним спокоєм людини. Щаслива людина знаходиться не тільки у душевному спокої, одночасно вона перебуває у піднесенні душі та відчуває справжні радощі. Мислитель постійно повертався до Святої Євангелії, бо вона по суті й змістом своїм є закликом до радощів. А визначальною причиною радощів, за Г. Сковородою, є перемога над силами зла, усього нечестивого та безбожного у людині. Така перемога – це відчутний поступ людини до Істини,

Добра, Краси. Так вершиться утвердження Божого Духа, просвітлення світу й самої людини в ньому. «Божа радість долає пільму, посолоджує сум, зігріває відчай, ... без цього будь-яке щастя є нещастям» (Васянович, 2022, с. 33).

Отже, Г. Сковорода болісно переживав духовний занепад свого часу, тому його філософські роздуми спрямовані на особистий духовний розвиток. Це можна вважати головним мотивом творчості українського філософа. Лише від самої людини залежить який шлях вона обере: гонитву за ефемерним щастям матеріального добробуту, злою поведінкою, чи здобуття істинного, бо щастя у самій людині, треба тільки пізнати його у собі, якщо не хочеш жити у темряві зла.

2.2. Метафізичний дуалізм у філософії Г. Сковороди

Основою філософської системи Сковороди є існування двох натур і трьох світів. В трактаті «Про Бога» філософ пояснює, що світ утворюється з двох натур: видимої та невидимої. В давні часи Бога називали «розумом всесвітнім», долею, натурою, вічністю, фортуною та ін. У християн відомі наступні імена невидимого: Господь, отець, дух, істина, розум. Видима натура теж має не одне ім'я: плоть, матерія, тінь, земля тощо (Ворсуляк, 2020, с. 15).

Основною філософською ідеєю Сковороди є твердження, що світ має двояку природу: зовнішню тілесну та внутрішню умоглядну – початок усього сущого. Цю філософську позицію Г. Сковороди відомий дослідник його творчості М. Попович вважав найбільш близькою до платонізму. Основне метафізичне вчення Сковороди полягає в тому, що у всьому є дві природи:

ідеальна, внутрішня, невидима, вічна і та незмінна;

матеріальна, зовнішня, чуттєва, тимчасова та мінлива.

Перша є вище, бо вона надає буття другій. Цей дуалізм поширюється на всю реальність — макрокосм або всесвіт і два мікрокосми людства та Біблії. У

макрокосмі внутрішньою природою є Бог, а зовнішньою – фізичний світ. У людини внутрішньою природою є душа; зовнішній – тіло. У Біблії внутрішня правда має символічне значення; зовнішня – буквальне значення. З цієї метафізичної схеми Сковорода зробив ряд фундаментальних висновків. Оскільки Всесвіт упорядковував Бог-Провидець, то кожна істота від самого початку забезпечена всім необхідним для щастя. Людині щось дається легко – це те, що їй необхідне. Складне, важке – людині для її щастя непотрібно. Філософ впевнений, що розуміння цього приносить душевний спокій людині. Це також є критерієм матеріальних умов щастя: людині потрібні тільки ті блага, які необхідні для здоров'я та доступні всім іншим людям. Невидима духовна сутність є сутністю людини, це внутрішня людина, Божий дух в людині, який присутній у кожній людині по-різному. Саме тому люди відрізняються ступенем обдарованості та схильністю до діяльності. Розкриття потенціалу внутрішньої людини є умовою, за якої можна стати щасливою (Гомілко, 20, с. 204).

Г. Сковорода наголошує, що натури протилежні, але взаємопов'язані.

Рис. 2. 1. Двонатурність світу за Г. Сковородою.

Весь Всесвіт – макрокосм у Г. Сковороди є першим і загальним світом. Все народжене в цьому великому світі, Макрокосм містить паралельні незліченні світи, в якому немає ні початку, ні кінця, він безмежний та вічний.

Природа – лише частина світу. З одного боку, вона описує світ як творіння Бога; з іншого боку, вона виражає регенеративну здатність існування. Продуктивна функція природи, здатність існування через здатність відтворювати однакові форми – родові форми – тобто бути рівною собі, однаковою, тотожною і, нарешті, бути собою (як ототожнення з видом), дозволяє розуміти природу як властивість роду. Творіння означає перехід від можливого до дійсного, результатом якого є зародження чогось нового.. Природа відіграє саму роль матеріалізації та тимчасової сили творіння. Природа благодатна. Бог розпоряджається світом як природою.

Проте сутнісний характер природи може мати свій власний незалежний онтологічний вимір. При цьому притаманна природі тимчасовість розуміється не як властивість створеної істоти, що применшує її в особі творця, а як характеристика процесу формування речей (сутностей), або якісна форма їх втілення. Термін «природа» співвідноситься з одним зі значень поняття «існування». Природа як втілене, здійснене буття (реальне буття) розділяє і впорядковує дії суб'єктів, уподібнює їх.

Як майже кожне поняття у творах Сковороди, «природа» як символізм має свою зворотну сторону. Майже ті ж слова і вирази мислитель вживає, коли говорить про природу як про волю і бажання, або, вірніше, схильність.

Ціллю пізнання цього безмежного світу є розкриття невидимої натури, бо через розуміння внутрішньої суті окремих речей можна проникнути у таємниці розвитку цілого Всесвіту. Сковорода впевнений, що внутрішній невидимий смисл речей завжди пов'язаний з видимою суттю через зовнішню видиму форму, яка визначається симетрією, пропорцією, мірою та ритмом (Ворсуляк, 2020, с. 16).

Розгортаючи вчення двонатурності світу, Г. Сковорода протиставляє видиму натуру невидимій, детально зупиняючись на антиномічному зображенні зовнішнього матеріального та внутрішнього ідеального світах крізь призму

ціннісно-моральних категорій зла/добра. Можна погодитися із думкою М. Поповича про те, що «видима», «плотяна» матерія набуває у Сковороди негативних ціннісних характеристик, як зла, сатанинська, пекельна натура, стосовно якої філософ не шкодує гнівних нищівних епітетів критики (Попович, 2008, с. 207-212). Водночас, як стверджує М. Попович, Сковорода поділяє думку християнського мислителя Діонісія Ареопагіта про зло як дещо неіснуюче, зло як відсутність Добра. Збільшення існування зла прямо пропорційне зменшенню добра, духовної компоненти. Відповідно до християнського світорозуміння, матерія сама по собі не є буття, а лише чиста можливість буття, можливість чимось ставати, небуття, і Боже творіння з нічого позначає акт, що викликає, виробляє дещо поза Богом. Створений Богом світ постає як щось гармонійне, упорядковане ціле, що несе в собі відображення трансцендентного Бога. Поділяючи цю християнську ідею Божественного Творіння, Сковорода розглядає зло як відсутність порядку, як певний хаос (Попович, 2008, с. 213), порушення гармонійності, цілісності сотвореного Богом світу. Представлене розуміння Сковородою проблеми зла як браку, недостатності, позбавлення порядку цілком вписується у класичну європейську традицію розгляду цієї проблематики, що виходить із античного (представленого, зокрема Сократом, Платоном, Аристотелем), антисубстанціалістського розуміння зла як від'ємної категорії, зла як «порушення порядку, гармонії існування» (Малахов, 1996, с. 44-45).

Водночас, філософ відходить від традиційного підходу, усталеного в європейській філософській традиції, щодо створення загальної картини світу, та зосереджується на моральних цінностях людини. Людина як мікрокосм вміщує у собі так само два початки, поєднані один з одним: у тлінному відбивається нетлінне. Над тлінним височіє дух. Григорій Сковорода до нього й зводив сутність життя. Не намагаючись вийти за межі плоті, людина втрачає власну схожість до образу та подібності Бога та перетворюється колись на прах. Мислитель вважає, що людське зовнішнє тіло знаходиться у рабстві людської

думки. Доки плоть буде панувати над думками, шлях до істини буде закритий. Під час пошуку й знаходження істини людина прагне позбавитися тілесного, реалізувавши мету в перетворенні духу. Перетворення дасть змогу людині віднайти своє істинне буття. Григорій Сковорода мислив саму людину як мікрокосм (маленький світ) зі своїми законами, зі своїм устроєм існування. Людина відрізняється від всього іншого, що існує у світі, волею вибору та мораллю в обранні свого життєвого шляху. В людині, за Сковородою, є внутрішня та зовнішня частки. Характеристики людини зовнішньої визначає земне буття як формою існування. Головним іспитом на шляху пізнання істини для людини є це земне буття. Найчастіше буття (зовнішня людина) заступає внутрішню людину (невидимий світ). Люди у своєму житті віддають першість видимому над невидимим. Іноді людина вважає, що можна пізнати невидимий внутрішній світ використовуючи засоби, якими користуються у зовнішньому світі. Григорій Сковорода спрямовує своє вчення на очищення від таких загроз і помилок. Основне завдання людини, підкреслює філософ, перетворення із зовнішнього у внутрішнє як моральне вдосконалення (Сулятицький, Саламон, 2022, с. 262).

Власне через призму людської екзистенції Сковорода переосмислює проблему зла. Він розвиває одну із засадничих християнських ідей про те, що зло не має субстанційного начала, воно спричинено злою волею. Зло – відсутність блага, неправильно скерована людська здатність. Зло є протиприродне і протизаконне використання людиною природніх можливостей та здатностей. Недарма засадничою ідеєю етичного вчення Сковороди є ідея сродної праці, як розкриття Богом установленого закону власної діяльності, земної реалізації у тут-бутті. Зло виявляється у вільній людській волі, якщо вона не скерована до Бога як своєї мети.

Бог Сковороди й матерія співіснують поруч, але невидима натура постійно первинна – себто мету розвитку матерії задає Бог, від самої людини кордони саморозвитку не залежать. І тому від людини залежить, чи буде вона

йти шляхом, який задає Бог, чи ні. Від цього залежить добро чи зло людина вибирає. Зло як для себе, так і до інших людей, які з нею пов'язані.

У трактаті «Асхань», присвяченому темі пізнання себе самого, один із головних персонажів Друг задається питанням, що таке людина. Що б це не було (дія, слово чи діло), це марнота, якщо не здійснилося у самій людині. Отже, вся незчисленна невидимість і видимість збігається в людині й «пожирається» в неї. Сковорода вірить, що все відбувається у світі (макрокосмі) обов'язково знаходить своє завершення в людині (мікрокосмі). З позиції вчення філософа обрії можливостей людини в пізнанні світу нічим не обмежені. Прагнення до пізнання ототожнюється з прагненням людини без всіляких посередників до Бога, бо сама природа є Богом, а людина – витвір природи. Коли пізнаєш Бога, узнаєш самого себе. Чим ліпше людина пізнає оточуючий її світ і саму себе, тим скромніше та розумніше повинні ставати її потреби. Можливість подолання людиною моральних вад та зла Г. Сковорода пов'язує з внутрішніми прагненнями та якостями людини, а не впливом зовнішніх обставин (Ворсуляк, 2020, с. 17).

Використовуючи філософію двох натур до людини, Григорій Сковорода дійшов висновку, що людина вибирає добро, робить прекрасні вчинки тільки тоді, коли погоджує образ життя та свою поведінку з природними схильностями. Філософ формулює саму суть чистої совісті та чесного життя. З'ясовується, ця суть відкривається через працю людини, але не всякий труд спрямовує до чесного життя. Праця у Сковороди – це не борг, не примушення, не обов'язок, а вільне прагнення людини. Таку працю Сковорода визначає як споріднену. Люди, за Сковородою, розділяються на тих, хто займається спорідненою й неспорідненою працею, від цього залежить, джерелом щастя чи нещастя вона стає для людини. Неспоріднена праця несе деградацію як людині, так і суспільству (Ворсуляк, 2020, с. 18)

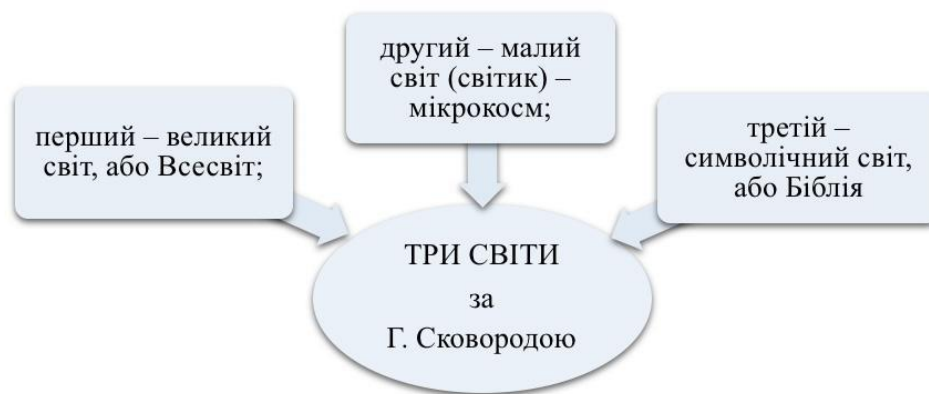
У контексті етики термін «природа» допускає використання виразу «природа людини». Сковорода не вживає цього точного виразу. Він вводить

евфемізм — категорію спорідненості «Споріднення» аналогічно «природі» у сфері етики, яку слід розуміти як притаманність роду. «А це означає бути щасливим: пізнати себе або свою природу, взяти свою частку і виконувати свою частину загального обов'язку. Невидима духовна сутність є сутністю людини, це внутрішня людина, Божий дух в людині, який присутній у кожній людині по-різному. Саме тому люди відрізняються ступенем обдарованості та схильністю до діяльності. Розкриття потенціалу внутрішньої людини є умовою, за якої можна стати щасливою (Гомілко, 20, с. 204).

Дуалістичне, подвійне людське буття поділене на дві «натури» — природну й божественну. Людське тіло також поділене на плотське й духовне, тому в одному тілі одночасно існують земна й небесна людина. Небесна (господня) частина веде до Бога, а плотська його сторона тягне в тлін. Дійсна людина скриває в собі весь світ, зв'язок з Біблією, з космосом. Тому, на думку філософа, самопізнання тотожне богопізнанню, тобто пізнанням Біблії, що висвітлює зміст та сутність речей (Сук, 2018, с. 172).

Філософ відзначає, що в Біблії існують також дві натури — внутрішня й зовнішня. Легенди Біблії — це вигадка, фантазія, небилиці, але в них закладено скрите значення, повчальне та корисне. Біблію Г. Сковорода розглядав в якості інструмента збагнення скритої таємниці.

Для Григорія Сковороди Біблія — це «країна і царство любові», яка «підносить до вічності» та веде «не в плотські мудрощі», а в «чистий край». Біблія, як вважав та доказував філософ, є шляхом віри, правди та вічності. Добродійна, чесна людина має наповнюватися Духа Божого із Біблії, відчутти смак слів Божих, але це є напруженою працею розуму й серця. Як заповіт Божий, Біблія нічого не осуджує, крім особисто людського, і нічого не уславлює, крім Божого. Саме на цих засадах Біблії, Г. Сковорода зображує три світи, розглянемо їх на рис. 2.2. :

Усі світи суцільно взаємопов'язані одне з одним, це – «вузол вузлів». Тому, людина стає подібна Біблії, відзначає Г. Сковорода, а Біблія – людині. Людина вірянин з допомогою Бога творить світ любові й добра своїм милосердям, справедливістю та розумом (Васянович, 2022, с. 27-28).

Григорій Сковорода своє життя присвятив пошуку внутрішньої сутності, істини та світла духу, головним для нього було не мати, а бути. Ідея трьох світів пов'язана з цими думками. Кожний з цих світів має дві натури: матеріальну (видиму, минущу, розрізнену) та невидиму (вічну, духовну, єдину). Первинною є невидима, духовна натура чи Бог; видима ж натура є тільки тінню вічного Бога.

Пошуки істини привели Григорія Сковороду до розуміння, що справжнє блаженство людини не в гонитві за швидкоплинним добробутом зовнішнього світу, а в самопізнанні, знаходженні духовної мудрості й у спорідненій праці, яка здатна гармонізувати відносини з Всесвітом. Заперечення матеріального буття знаходить своє практичне вираження: Сковорода робить його частиною свого життя й надає статусу особистого прикладу. Всесвіт розташований за певною ієрархією у пірамідальній формі, де найширше коло буде земною кулею, а на вершині цієї піраміди знаходиться краще Боже творіння – людина. Людина прагне знаходитись на найвищому щаблі піраміди не задля досконалості своїх примх, а тому, що прагне зближення з Богом (Чередник, 2022, с. 222-223).

Істина у творчості Сковороди глибоко символічна. Вона протинає два світи та поєднує їх у третьому – світі Біблії. Сковорода ототожнює Бога з найкращими людськими чеснотами. Мислитель веде постійний діалог між добром і злом, в ієрархії цінностей Григорій Сковорода надає перевагу моральним, а не економічним, правовим тощо. Для мислителя моральні цінності є ключовими, саме вони встановлюють рівень духовного розвитку людини. Будь-яке відхилення від духовних цінностей породжує зло. У вченні Г. Сковороди Зло (як і добро) багатопланове. Воно може проявлятися як в діяльності, так і в намірах та думках, які невидимі, а тому є більш небезпечними для людини. Але прояви зла мають висхідне коріння – це неприйняття власного нахилу до певного виду діяльності, себто неможливість збагнути суть спорідненої праці. Сковорода зазначає, що усвідомлення спорідненості людиною – це постійний пошук себе шляхом самовдосконалення та самопізнання. Динаміка саморозвитку і буде джерелом щасливого життя людини (Тімченко, Пігош, 2022, с. 276).

Всебічне міркування філософа про дві натури Сковорода приводить в «Наркісі», він вказує, що Бог (невидима) пронизує та містить видиму природу (твар). Ці натури складають основу усіх трьох світів: макрокосму, мікрокосму та символічний світ – світ Біблії. Макрокосм безмежний у своєму розвитку, сукупність видів буття зі своїми законами. Світ символів узалежнений з «невидимою природою», тобто Богом. В інтерпретації міфу Г. Сковороди Наркіс — це герой, який у процесі самопізнання перетворився на джерело світла та енергії, він символізує зовнішню, тілесну людину, а «безтілесне» віддзеркалення у воді – людська думка, вона ж нетлінна духовна природа, яку часто називають серцем. Образ Наркіса у Сковороди застерігає людину від захоплення зовнішньою плоттю та закликає пізнавати істинну свою сутність, тому що людина є Божою не за обличчям, а за серцем. Сковорода підкреслював, що людина, наблизившись до Бога, вдруге народжується, стає духовною істотою та буде жити вічно, бо невидиме не зникає. Через це в людині над тілом всякчас

панує думка чи дух. Лише матеріальне є тимчасовим, тлінним, якому протиставляється вічність чи Бог. Григорій Сковорода порівнює вічність і тлінне з яблуною та її тінню, тобто живе та мертво (Суходуб, 2022, с. 11).

Смерть є межею буття земного й трансцендентного, вона відділяє внутрішню людину від зовнішньої, але істинна людина не вмирає, а тільки втрачає свою тінь. Інтерпретація натур і світів Г. Сковороди є оригінальним вченням про людину, здібну подолати у тварній (видимій) натурі власний «нарцисизм», некритичне сприйняття себе та побудувати власний шлях до невидимої природи – вічності. Вчення філософа фактично направляє людину до того, щоб та, попрацювавши над собою, перетворилася та усвідомила, що невидимість є первинною не тільки в одній людині, а й у «інших тварях». Коли людина це усвідомить, то вона здатна прийняти позицію: перетворюєшся у те, у що закохався. Образ Наркіса (Нарциса) виникає у Г. Сковороди невипадково.

Цей символ в даному контексті передає ознаки не егоцентричної людської природи, а можливість надбання справжньої любові, яка буде спрямована як назовні, так і усередину, любов здатна відродити у людини самоповагу, прийняття себе як мандрівника, що йде за Істиною. У Г. Сковороди особливий нарцисизм, коли «самолюбність» може бути святою, якщо вона істина.

В цій «самолюбності» присутній заклик Сковороди до людини пізнати саму себе, поважати себе, стати істотою іншою, наблизитись до вічного, до себе іншого. Сократ стверджує, що людина може гідно пройти життєвий шлях, знайти духовного прозріння, зрозуміти, що щастя не приживається на тлінному, його нереально отримати через спокуси матеріальних цінностей. Сковорода націлює своїм вченням на розуміння справжнього людського буття та цінностей на вічність (Суходуб, 2022, с. 12).

2.3. Серце людини як арена боротьби добра зі злом

Григорій Сковорода вважав найголовнішою людською проблемою невміння застосовувати свободу на свою користь через бажання досягати все більшого рівня задоволення своїх тілесних потреб. Через це у людини з'являється почуття невдоволення, заздрощів, смутку. Філософ застерігає, що в гонитві за ефемерними благами світу можна втратити Божий дар — душу, бо людина під час надбання матеріальних цінностей втрачає свою здатність розуміти інших, любити ближніх, співчувати. Для того, щоб цього не відбулось, кожна людина повинна заглянути в найпотемніші кутки своєї душі, збагнути свої прагнення, узгодити свої поривання з можливостями; та обходитись тим, що має. Тільки тоді виснажене людське серце зможе досягти гармонії та щастя.

Одним із стрижевих понять філософії Сковороди є поняття «серця» людини, тобто її духовності. Свідоме духовне життя людини можна назвати її внутрішнім світом. Це «глибинний» шар людської природи — продуктивне духовне життя, що існує поза прямого тілесного досвіду і яке мислитель називає «серцем». Це світло божественного серця, світло самозаглиблення, універсальної свідомості, єдиного розуму (Харченко, 2019, с. 8).

Сковорода вважає, що серце — це осередок, центр людської душі, він ніде в просторі не існує, бо не має фізичного прояву, й одночасно існує скрізь у людському єстві. Якщо тіло вважати символом людського духу, то серце є ознакою людини в цілому. На питання: «Де ж знаходиться серце»? Філософ відповідає, що воно в загалі усій людині, бо воно не розділяє душу і тіло та символізує істинність людини. Серце — це вогонь, іскра Бога в людині. Серце в філософських ідеях Сковороди відображає цілісну людину. Мислитель зазначає, що серце є першоелементом знання, бо знання поступають безпосередньо без залучання розумових операцій. Тому серце є найпридатнішою частиною людського тіла для прокладання шляху до усвідомлення духовної цілісності людини. Мислитель прагне довести потребу в переродженні, передусім поступ від зовнішньої до внутрішньої людини, істинної. Серце та внутрішня людина

складають сполучення, котре є глибинною сутністю, джерелом людини, з якого вона черпає свої сили та має Божественні ознаки (Харченко, 2019, с. 9). Сковорода говорить про два серця: смертне (фізичне) та вічне (духовне), об'єднання сердець відбувається під час прагнення свідомості до Бога, тобто до ідеалу земного життя.

Серце, у тлумаченні Сковороди, — це унікальний, невимовний осередок душі людської натури; зерно «нашого єства»; провалля, яке все «собою обіймає»; сила, якою надихається життя. Згідно з ідеями Г. Сковороди, зовнішнє в людині є маскою, яка ховає духовну природу серця.

Людське серце обіймає все, проте черстве серце неспроможне обіймати світ, містити у собі вічність і нескінченність. Тільки просвітлене, духовне серце поєднується зі світом так, що здатне виступати як мікрокосм, що вміщує макрокосм. Співвідношення можливе лише тоді, коли існує подібність між двома феноменами, світом та серцем, і виключно за умови взаємодії вони генерують космос, тобто світовий порядок (Довженко & Небитова, 2022, с. 27-29)

Г. Сковорода вважав, що тільки через віру та серце можна усвідомити свою божественну сутність. Проте він не протиставляє розум вірі, саме розум має прагнути віднайти істину, бо вона не дається людині готовою. Щобільше, розумові як джерелу пізнання сап процес пошуку є метою і вищою насолодою. Г. Сковорода надавав розумові (джерелу пізнання) першочергову вагу в пізнанні всіх трьох світів, у світі символічному (Біблії) розум має змогу знайти духовне розуміння. Розум не може підійнятися на височінь духовності без віри. Де закінчується розум, починається віра. Тільки завдяки вірі можна знайти істину. За Г. Сковородою, пізнати істину – пізнати в людині Бога. Це дозволяє, як підкреслював мислитель, із диких монстрів перевтілитись у людину незлобливу та добросердечну (Гай-Нижник & Чупрій, 2022, с. 12).

Усе, що відбувається навколо, сприймається серцем людини. Осереддям віри людини є саме серце. Щось проходить без перешкоджань, над дечим людське серце замислиться, а щось відразу ж відкине як непотрібне своїй істоті. На що опирається людина при виборі? Відповідь буде залежати від того, наскільки серце цієї людини близьке до Бога. Пізнати себе, тобто своє серце, необхідно для перетворення з тлінної тіні на духовну субстанцію. Перетворення людини обов'язково закінчується духовним переродженням, опанувавши власне серце, людина не зможе жити не так, ніж її серце, людська сутність об'єднується зі своєю духовною сутністю. Старе серце не може містити відкриту божественну істину, і тому людина отримує нове серце (Гай-Нижник & Чупрій, 2022, с. 16).

Як слушно зауважує Л. Ушкалов, у філософії Сковороди яскраво проявлена специфіка антиномічності барокового мислення, що полягає насамперед у трагічній парадоксальності людського буття як «духовної брані», одвічного та повсякчасного протистояння добра і зла, неба і пекла. (Ушкалов, 2001, с. 46). І безпосередньою ареною, де воюють Сатана із Богом і ангелами, є людське серце, як стверджує сам Сковорода у творі «Брань архістратиґа Михаїла із Сатаною». І лише від людини, її вольової рішучості та налаштованості залежить конкретний результат вселенської боротьби добра зі злом: зректися «плотяного», «старого», «злого» серця і набути «нового», «істинного». Однак перед тим людині власним розумовим зусиллям потрібно відділити, відрізнити зле серце від доброго, істинне від хибного. Недарма у творах «Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе», «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова», «Боротьба архістратиґа Михаїла з Сатаною про це: легко бути добрим» Сковорода звертається із закликами – Розділи! – розділити зле та добре серце, зовнішнє та внутрішнє, примарне та істинне.

Процес пізнання, за твердженням Г. Сковороди, зводиться до придбання нового серця, бо перетворення людини – це перетворення серця. Це нове, глибоке серце істинної людини стає є центром Всесвіту, його невидимої й

видимої частини, воно ворушить світ і лише в напрямі цього руху можливе піднесення. Оновлення серця, як стверджує мислитель, починається з дотику духу Божого, після якого людське серце має пробудитися й прозріти. Тільки-но людина починає бачити по-новому, вона має можливість піднятися з праху побачити світ Бога (Гай-Нижник & Чупрій, 2022, с. 17-19).

Для Григорія Сковороди людина не просто розумна, а й складна істота, яка належить до різних світів і підлягає впливам різних сфер. Людина, подібно світу, сповнена невидимих таємничих сил. Серце для Г. Сковороди одночасно є розумним баченням і розумова діяльність. Філософська ідея серця у Григорія Сковороди – підтвердження нового підходу до сенсу буття людини, її розуміння та призначення у світі.

Невидима природа мікросвіту, тобто духовна, внутрішня людина, це і є серце. Отже, за Г. Сковородою, серце не просто безодня думок, дух, а людина, істинна людина. Філософ закликає людину пізнати свою духовну, внутрішню суть — Божественну Людину в собі. Григорій Сковорода впевнений, що пошук людиною себе проходить від плотського, земного до божественного, небесного. Ідеалом цього шляху є Ісус Христос, який у Святому Письмі окреслює шляхи втрати плотськості, він свідчить, що людина також може бути Богом (Кремень, 2022, с. 1-8)

Коли Сковорода говорить про серце як невидиму натуру, то він розділяє його на «нове» та «старе», яке має вмерти заради народження «нового». Тож простежуємо шлях до істини, Бога, протягом якого вмирає не тільки натура видима, а й невидима - «старе» серце. Внаслідок цього відбувається процес розчинення одиничного в Єдиному - у Богові. Спершу народжується «нове» серце - дух, істинна людина, Христос — відновлення божественної цілісності людини. Г. Сковорода намагається дістатися далі, долаючи «нову людину» - шлях до повного розчинення у Бозі, злиття з Ним у єдину цілісність. Це наближення до тієї площини, де мислитель розглядає філософію серця. Для Григорія Сковороди найважливішим є переживання взаємин з цією сферою,

зумовлених чуттєвою відкритістю її існування. Переживання контактування виражене, з однієї сторони, феноменом інтуїтивного знання, а з іншої – самим явищем перевтілення (Сидоренко, 2006, с. 49-54)

Отже, серце та внутрішня людина складають сполучення, котре є глибинною сутністю, джерелом людини, з якого вона черпає свої сили та має Божественні ознаки. В серці такої людини вже не може жити зло.

2.4. Етика Сковороди – наука свободи від зла

Етичне вчення Г. Сковороди є осередком його філософської системи. У центрі етичних поглядів питання про добро та зло, сенс життя, умови набуття щастя. Етика філософа спрямована на розвиток внутрішнього життя людини, яке протиставляється зовнішньому світові. Досягти щастя можна шляхом морального вдосконалення кожної людини. Ідеї подвійної природи всього сущого, в тому числі й людини. Сковорода розрізняє ці істоти, коли використовує для слова малу та велику літери: Людина та людина. Мислитель доводить, що суттю внутрішньої людини є сам Бог. Коли пізнаєш Бога, пізнаєш себе; служиш Богові – служиш собі. Любов до Бога є також любов'ю до себе самого. Згадаємо образ Наркіса та інтерпретацію його Сковородою, розглянутого нами вище. Наркіс, в інтерпретації Г. Сковороди, є символом індивіда, який пізнав істинну людину в собі, тобто позбавився зла. Любов Наркіса до себе, по суті означає любов до Бога. Розкривається ця любов через образ серця – «джерела чистої безодні». «Безодня», тобто зародок людських думок і бажань, це доказує, що в людині є «серце». Як бачимо, етика Г. Сковороди тісно пов'язана з філософією серця. Серце не набуває в цьому контексті емоційного відтінку. У Сковороди концепт серця означає позасвідоме переживання людиною свого буття у світі, яке мислитель розумів відносно свідомого життя, як щось вище й глибше, як джерело усього доброго та світлого, що допомагає в боротьбі зі злом (Вільчинський, 2014, с. 91).

Етичний ідеал Григорія Сковороди можна характеризувати лише за допомогою оксюморона – як «нерівна рівність». Суть її полягає в тому, що «тіні» справжньої Людини – люди рівні перед Богом, але одночасно усі вони різні. Свою думку філософ роз'яснював через символ фонтану, який заповнює водою різний за місткістю посуд, розставлений навколо. Обсяг води, яка наповнює малі й великі посудини, однак вони усі рівні між собою тому, що всі однаково повні. Смысл образу фонтану щодо людей полягає у твердженні: всі люди мають різні матеріальні й духовні потреби, різні схильності, тому й істинна справедливість зобов'язана вимірюватися не бажанням, щоб усього всім дістається порівну, а тим, щоб кожен отримав стільки, скільки йому необхідно за його природою. Основа та сенс етичного вчення Сковороди – ідеал нерівної рівності. Обґрунтовуючи це вчення, мислитель виходив із положення природовідповідності. Тобто людина для щасливого життя потребує благ не більше й не менше, ніж визначено природою. Основою щастя людини є природовідповідність, філософ зауважував, що можна у багатстві бути бідним, а в бідності бути щасливим (Вільчинський, 2014, с. 92).

Мислитель передбачав власний шлях життя для кожної людини, у якому мірилом морального вибору стає «зрідненість» людини з типом діяльності, життя, поведінки. Тому людина зобов'язана пізнати себе, свою зрідненість, бо вона й становить її божественну сутність. Адже Бог, подібно до компаса, виражає курс призначення та життя особистості. Людина зможе стверджувати, що пізнала Бога в собі, коли з'ясує у чому полягає її зрідненість, її унікальна природна схильність. Вона стає «місцем Бога», коли пізнає Бога в собі. Григорій Сковорода закликає знову й знову: «поглянь у себе», «слухай себе», «пізнай себе самого». Для нього пам'ять та внутрішнє пізнання є основою пізнання як такого, тому що пізнання є нагадуванням істини, закладеної від народження у нашій душі. Пам'ять тому, за Сковородою, є «свята», «чиста», «правдива», а пізнання виступає як «жуйка», «жування», «пережовування», і, врешті, жуйні тварини завжди були символом мудрості (Вільчинський, 2014, с. 92).

Зрідненість з певним типом життя людини Г. Сковорода розкривав шляхом уподібнення світу до театру, в якому людей — актори. Вибір ролі, зауважував мислитель, залежить від режисера (Бог, невидима натура), а не від ініціативи актора. Дієвість актора полягає в тому, щоб найкраще вивчити та зіграти свою. Успіх буде залежати не від характеру чи розміру ролі, а від майстерності актора в її виконанні. Отже, завдання актора полягає не в тому, щоб отримати визначену роль, а в гідному її виконанні, бо роль призначив режисер, який ніколи не помиляється.

Отже, виходить, що щастя людини не залежить ні від достатку, ні від посад. Щастя людини залежить від серця, а серце залежить від невидимої натури, тобто від Бога.

В діалозі «Алфавіт або буквар світу» філософ виклав свої основні положення вчення про споріднену працю. У кожної людини своя природа, зазначає філософ, її не можна змінити, можна тільки пізнати та згідно з нею обрати собі життєвий шлях і заняття, зріднені з нею невидимою природою. Коли ж людина будує своє життя з опорою на задоволення видимої натури, то вона потрапляє в рабство до «сліпої» натури, тягар стає більшим, коли багатства перевищують необхідні потреби.

Г. Сковорода вказує, як відрізнити справжні потреби від непотрібних людині. Мислитель співвідносить «потрібне — непотрібне» з поняттями «легке — трудне», тобто природна потреба легко досягається, а труднодоступна є фальшивими благами (Вільчинський, 2014, с. 90-92).

Отже, проблема зла постає у філософії Гр. Сковороди в світлі його вчення про людину, системи її ціннісно-морального світу. З одного боку, філософ продовжує інтуїцію античної думки про зло як порушення світової гармонії. З іншого боку, поглиблює християнську ідею про наявність злої волі у людини, наділеної свободою вибору. Етику Г. Сковороди можна розглядати як науку, яка вчить людину позбавитися зла у своєму житті. Етична філософія мислителя

підпорядкована чіткому протиставленню християнських цінностей земним: свобода – неволя, душа – тіло, любов – ненависть, добро – зло тощо. Вона дозволяє подолати зло як у своїй душі, так і в житті суспільства в цілому.

Висновки до 2 розділу

Г. Сковорода болісно переживав духовний занепад свого часу, тому його філософськи роздуми спрямовані на особистий духовний розвиток. Це можна вважати головним мотивом творчості українського філософа. В центрі уваги Сковороди людина з її проблемами, з її внутрішнім світом.

Шляхи оздоровлення суспільства філософ бачив через оздоровлення духовного світу людини. Подолати зло можна через особисте внутрішнє вдосконалення. Удосконалення особистості дає особистості перемогу духу над плоттю й досягнення душевного спокою, така людина неспроможна скоювати зло для себе та інших.

Філософ зазначав, що для обрання вірного шляху людина має пізнати себе того, щоб вірно обрати свій шлях у житті без бід та зла. Людина має придержуватися природних законів, вивчати себе, свій народ, рід, свою землю, бо, відмовившись від призначення, яке надала природа, людина прирікає себе на душевний неспокій, «несроднена» праця стає причиною людських бід і зла та нещасливого життя.

Людина здатна пізнати божественну мудрість для того, щоб навчитися розрізняти вічні й тлінні, добрі й злі, корисні й пусті справи. Допомогти розвивати духовні якості, вважає філософ, покликані релігійні символи Біблії. У Біблії міститься божественний закон, який відкриває феномен моральності у світогляді та спонукає людину етично оцінювати власні вчинки й прагнення.

Розгортаючи вчення двонатурності світу, Г. Сковорода протиставляє видиму невидимій, зосереджуючи увагу невидимій. Філософ відходить від традиційного підходу та зосереджується на моральних цінностях людини.

Людина як мікрокосм вміщує у собі так само два початка, поєднані один з одним: у тлінному відбивається нетлінне.

Використовуючи філософію двох натур до людини, Григорій Сковорода дійшов висновку, що людина вибирає добро, робить прекрасні вчинки тільки тоді, коли погоджує образ життя та свою поведінку з природними схильностями. Філософ формулює саму суть чистої совісті та чесного життя.

Суть філософії Г. Сковороди зосереджена навколо поняття «серця» людини, тобто її духовності.

Головна увага Г. Сковороди зосереджена на внутрішньому світі людини, світі серця й душі. Мислитель через серце прагне відродити у людини відчуття насиченості життя. Саме тому в центрі його міркувань – пошук дороги до щастя. Серце, за Сковородою, є запорукою власної цінності людини.

Отже, серце та внутрішня людина складають сполучення, котре є глибинною сутністю, джерелом людини, з якого вона черпає свої сили та має Божественні ознаки. В серці такої людини вже не може жити зло.

Етичне вчення Г. Сковороди є осередком його філософської системи. У центрі етичних поглядів питання про добро та зло, сенс життя, умови набуття щастя. Етика філософа спрямована на розвиток внутрішнього життя людини, яке протиставляється зовнішньому світові. Досягти щастя можна шляхом морального вдосконалення кожної людини.

Етичний ідеал Григорія Сковороди можна схарактеризувати лише за допомогою оксюморона – як «нерівна рівність».

Отже, етику Г. Сковороди можна розглядати як науку, яка вчить людину позбавитися зла у своєму житті. Етична філософія мислителя підпорядкована чіткому протиставленню християнських цінностей земним: свобода – неволя, душа – тіло, любов – ненависть, добро – зло тощо. Вона дозволяє подолати зло як у своїй душі, так і в житті суспільства в цілому.

ВИСНОВКИ

Здійснений у дипломній роботі аналіз філософської творчості Григорія Сковороди уповноважує автора до таких висновків:

1. З метою прояснення контексту формування філософського світогляду Гр. Сковороди, з'ясування основних інтуїцій його індивідуальне світовідчуття і світорозуміння, у роботі автор звернувся до духовної біографії мислителя, приділяючи особливу увагу поетичному та містичному досвіду мислителя.
2. З'ясовано, що характерною особливістю душевного життя Гр. Сковороди стала внутрішнє духовне протистояння, своєрідна непримиренна боротьба між злом і доброю волею, з метою віднайдення внутрішньої свободи, зосередженості і самовизначення. Авторка доводить, що життя Сковороди, нерозривно пов'язане із його філософією, постає перед нами як пошук шляхів досягнення щастя та уникнення зла, втечі від «злого», плотського, неістинного світу речей з метою віднайдення власного смислу у Божому світі.
3. Характерною особливістю філософії Сковороди є антитетичний спосіб мислення, забарвлений релігійно-есхатологічно, що переосмислюється крізь призму ціннісних категорій добра-зла. Вчення Гр. Сковороди про дві натури – видиму (матеріальну, зовнішню) і невидиму (ідеальну, внутрішню) варто розглядати не лише виключно як складову його метафізичних поглядів, але і як певний методологічний підхід, застосований в різних галузях філософського знання (гносеології, антропології, етиці).
4. Зосереджуючи філософські міркування на проблемі шляхів досягнення щастя, Гр. Сковорода пов'язував щасливе життя із особистісним досвідом людини у протистоянні власній злій природі, подоланні неістинної та злої людини.

5. Розгортаючи вчення про дві природи, Г. Сковорода протиставляє видиму натуру невидимій, детально зупиняючись на антиномічному зображенні зовнішнього матеріального та внутрішнього ідеального світах крізь призму ціннісно-моральних категорій зла/добра. «Видима», «плотяна» матерія набуває у Сковороди негативних ціннісних характеристик, як злої, сатанинської, пекельної натури, стосовно якої філософ не шкодує гнівних нищівних епітетів критики.
6. Поділяючи християнську ідею Божественного Творіння, Сковорода розглядає поняття зла як порушення гармонійності, цілісності сотвореного Богом благого світу. Представлене розуміння Сковородою проблеми зла як браку, недостатності, позбавлення порядку цілком вписується у класичну європейську традицію розгляду цієї проблематики, що виходить із античного (представленого, зокрема Сократом, Платоном, Аристотелем), антисубстанціалістського розуміння зла як від'ємної категорії, зла як хаосу, порушення порядку та гармонії існування.
7. Осмислюючи проблематику зла крізь призму людської екзистенції, Гр. Сковорода ототожнює поняття зла із людською злою волею. У такому ракурсі зло виступає як відсутність доброї поведінки, неправильно скерована людська здатність. Зло осмислюється Гр. Сковородою як протиприродне і протизаконне використання людиною природніх можливостей. Недарма засадничою ідеєю етичного вчення Сковороди є ідея сродної праці, як розкриття Богом установленого закону власної діяльності, земної реалізації у тут-бутті. Зло виявляється у вільній людській волі, якщо вона не скерована до Бога як своєї мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александрович, Т. (2010). Система біблійних образів у прозі Григорія Сковороди. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. (17), 126–130.
- Александрович, Т. (2017). Специфіка прози Григорія Сковороди. *Молодий вчений, (Гельветика)*, 3, 601–604.
- Александрович, Т. (2017). Філософські аспекти прози Григорія Сковороди. <https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/9335/1/>
- Бондаревська, І. (2017). Сковородіана: Труднощі читання, або що приховують і що повідомляють тексти. *Дух і літера, (14)*, 94–114.
- Васянович, Г. (2022). Проблема людини у християнсько-персоналістичній спадщині Григорія Сковороди. У *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти (сс. 25-45)*.
- Вільчинський, Ю. (2014). *Розвиток філософської думки в Україні (3-тє вид.)*. КНЕУ.
- Вощенко, В. (2022). Гуманістичні ідеали в метафілософії Григорія Сковороди. У *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (2-4 грудня) (сс. 11–18)*.
- Гай-Нижник & Чупрій, П. Л. (2022). *Григорій Сковорода та його вплив на становленні ідей української «філософії серця», кордоцентризму і гуманізму*. Саміт - книга.
- Дічек, Н. (2022). *Людина і смисл її життя у творчості Г. Сковороди*. <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/617/579>
- Довженко, Т. Небитова, Л. (2022). Філософія серця Григорія Сковороди : педагогічний погляд на вчення видатного українського мислителя. *Науковий Колегіум, 109*, 45–56.

- Ерн, В. (1912). *Григорій Саввич Сковорода. Жизнь и учение*. Тов-во тип. А. И. Мамонтова.
- Єрмоленко, А. (2022). Практична філософія Сковороди у світлі нашого досвіду. *Філософська думка*, (4), 7–26.
- Єрмоленко, А. (2023). Практична філософія Григорія Сковороди і сучасність. *Вісник НАН України*, (2), 68–73.
- Калантаєвська, Г. (2015). *Давня література: курс лекцій із дисципліни «Фольклор і давня література»*. Суми.
- Кремень, В. (2022). Філософія Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму. *Вісник НАНП України*, 4, 1–8.
- Малахов, В. (1996). Проблема зла в європейській моральній свідомості. *Наукові записки. Філософія та релігієзнавство*, 1, 42–48.
- Неудачина, Т. & Коробкіна, О. (2019). *Григорій Сковорода: Філософія життя і творчості «українського Сократа»*. ХНПУ.
- Патерикіна, В. (2013). Григорій Сковорода про сакральне і продане бачення світобудови. *Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 73 (6), 172–173.
- Попович, М. (2003). Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів своєї доби. *Наукові записки*, 22, 91–103.
- Попович, М. (2008). *Григорій Сковорода : Філософія свободи*. Майстерня Білецьких.
- Попович, М. (2023). *Сковорода Григорій Саввич*. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Skovoroda_H

- Путіловська, Н. (2017). Життя і творчість Григорія Сковороди як феномен української культури епохи просвітництва. *Молодий вчений*, 4, 25–37.
- Рик, М. (2019). *Символізм у творчості Г. Сковороди : Релігієзнавчий аналіз*. [Наукова дисертація]. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.
- Сидоренко, Н. (2006). Ідея серця у філософії Г. Сковороди: Аспекти тлумачення. *Магістеріум. Історико - філософські студії*, (23), 49–54.
- Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів : у 2-х т.* Наукова думка.
- Сковорода, Г. (1983). *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* Наукова думка.
- Сковорода, Г. (2011). *Сад божественних пісень: Поезії, байки, притчі, філос. трактати, листи.* НКП.
- Сук, О. (2018). Біблія — основа філософії Григорія Сковороди. У *Творчість Г. С. Сковороди як метатекст української культури. пам'яті Мирослава Поповича : Матеріали XXVI Харківських міжнародних сквородинівських читань. Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди*, (28–29 вересня 2018 року) (сс. 174–177). Майдан.
- Сулятицький, І., & Саламон, О. (2022). Архетипи духовної безпеки у світогляді Григорія Сковороди. У *Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі : зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів)*, (сс. 261–263).
- Суходуб, Т. (2022). Сократівський діалог Г.С. Сковороди: Моральнісно-особистісні вибори філософа. У *Філософська та художньо-літературна творчість Г.С. Сковороди у контексті проблем сучасного людського буття : Матеріали Всеукраїнської науково-*

теоретичної конференції (Дрогобич, 2021) (сс. 10–15). Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка,

Тарасова, Н. (2022). Алегоризм біблійного Давида у вченні про істинну людину в діалозі «Наркіс» Григорія Сковороди. У *«Григорій Сковорода: Духовні й ціннісні орієнтири у сучасному світі»: Матеріали всеукр. кругл. столу з нагоди 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди.* (сс. 31–36).

Тімченко, О. (2022). Діалогізм як свобода стилю мислення Григорія Сковороди. У *Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі : Зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф.* (сс. 275–277).

Ушкалов, Л. (2004). *Григорій Сковорода: Семінарій.* Майдан.

Ушкалов, Л. (2011). *Українське барокове мислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду.* Вид-во «Акта».

Харченко, Л. (2019). *Григорій Сковорода про істинне щастя через призму теорії самопізнання.*

<http://ephsheir.uhsp.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/4187>

Харченко, Л. (2020). Ціннісні виміри концепту щастя у філософії григорія сквороди. У *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* (сс. 45-67).

Чередник, Л. (2022). Поетична рецепція біблійних образів у творчості Григорія Сковороди. У *Сучасні рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів Григорія Сковороди: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 2 – 4 грудня.* (сс. 221–229).

Чернишов, В. (2018). Еволюція філософських поглядів Григорія Сковороди у зв'язку з його духовною біографією. *Sententiae*, (1), 65–86.

Чижевський, Д. (2004). *Філософія Г. С. Сковороди.* Прапор.

